

Nadere toelichting op de eindtermen geschiedenis havo en vwo

Op deze pagina's geven we een nadere – en zeer uitgebreide - toelichting op de eindtermen. Belangrijk is te beseffen dat dit een interpretatie is van de eindtermen die niet bindend is. Wat wij hier aanbieden heeft het karakter van voorbeelden, suggesties, advies - kortom: van een handreiking.

Domein A: historisch besef c.q. historische vaardigheden

Eindtermen voor havo én vwo

Eindtermen voor alleen vwo

Domein B: oriëntatiekennis

Domein C: thema's

Domein D: geschiedenis van democratie en de rechtsstaat

Domein E: oriëntatie op studie en beroep

Niet nader gespecificeerde Kenmerkende Aspecten

Domein A: historisch besef

Historisch besef hebben leerlingen als zij een bewuste, duidelijke voorstelling hebben van het verleden als verleden. Van zo'n voorstelling kunnen zij blijk geven door volgens bepaalde regels en conventies verklaringen te geven voor historische ontwikkelingen en verschijnselen, met gebruikmaking van welomschreven redeneringen en denkwijzen. Deze redeneringen en denkwijzen behoren tot de kern van het vak geschiedenis. Daarom wordt historisch besef zoals bedoeld in dit domein, ook wel aangeduid als historisch denken en redeneren.

Bij historisch besef gaat het zowel om het paraat hebben van een kenniskader als om het (kunnen) toepassen van bepaalde denk- en redeneerwijzen, intellectuele vaardigheden of denkvaardigheden. Het een is niet van het ander te scheiden. Daarom wordt in de eindtermen 2 en 3 een tijdvakkenkader aan de orde gesteld. Ook in de overige eindtermen van dit domein spelen zowel kennis als het kunnen toepassen van denk- en redeneerwijzen een rol. Kennis van termen (of *structuurbegrippen*) als bron, feit, interpretatie, oorzaak en gevolg is een voorwaarde voor het kunnen toepassen van de erbij behorende denk- en redeneerwijzen.

We bespreken achtereenvolgens de eindtermen van dit vaardighedendomein. Daarbij gaan we eerst in op wat zowel voor havo- als vwo-kandidaten geldt. Daarna bespreken we afzonderlijk wat in dit domein specifiek is voor vwo-kandidaten.

Eindtermen die gelden voor havo en vwo

1. De kandidaat kan:

- *gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijdbalk of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;*
- *met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn.*

Deze eindterm houdt in dat de kandidaat tijdbalken op verschillende schalen moet kunnen lezen en ontwerpen, daarbij rekening houdend met een correcte schaalverdeling.

Als alternatief voor tijdbalken kan gekozen worden voor aanduidingen in de vorm van jaartallenlijsten, eventueel vergelijkende jaartallenlijsten waarmee het verloop van twee soorten gebeurtenissen (bijvoorbeeld landelijk en plaatselijk) in de tijd met elkaar vergeleken wordt.

Met een 'eeuw' wordt een periode van honderd jaar bedoeld. Van kandidaten wordt verwacht dat zij weten dat de nummering van eeuwen verwarrend kan werken ten opzichte van die van jaartallen: de zeventiende eeuw loopt van 1600 tot 1700, de jaartallen beginnen dus met '16'. Met 'tijdvakken' worden de tien tijdvakken uit eindterm 2 bedoeld, met 'perioden' de vijf uit eindterm 3. Het is van belang deze twee termen niet door elkaar te halen. Met 'jaartellingen' worden tijdrekeningen bedoeld zoals de westers-christelijke, de islamitische, de joodse, de Chinese.

Kandidaten moeten kunnen uitleggen dat het indelen van tijd niet absoluut is, maar berust op keuzes van mensen. Het is interpretatief van aard, wat inhoudt dat het gebaseerd is op een bepaalde uitleg van de werkelijkheid. Zo is de westerse cultuur gewend jaren te tellen vanaf het veronderstelde moment van de geboorte van Christus, de joodse telt de jaren vanaf het veronderstelde moment van de schepping van de aarde. Dat is gedaan omdat die momenten voor degenen die deze tijdrekeningen opstelden een belangrijk 'vast punt' in de tijd betekenden. Zo is het jaar 2020 volgens de westers-christelijke jaartelling in de joodse jaartelling het jaar 5781. Een ander voorbeeld van een tijdrekening is die van de Franse Revolutie, die begon bij het uitroepen van de Franse republiek (volgens de westers-christelijke jaartelling in het jaar 1792).

Kandidaten moeten minstens één ander voorbeeld dan de gebruikelijke westers-christelijke jaartelling kennen om aan de hand daarvan uit te kunnen leggen dat tijdrekening relatief is. Daarnaast moeten zij duidelijk kunnen maken dat tijdvakken en perioden een kunstmatige indeling van het tijdsverloop inhouden: de grens tussen Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd werd door tijdgenoten niet als zodanig beleefd. Hij is achteraf, vanuit een bepaald perspectief, aan de geschiedenis opgelegd.

2. *De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:*
- *Tijd van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie.*
 - *Tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus - 500 na Christus) / klassieke oudheid.*
 - *Tijd van monniken en ridders (500 - 1000) / vroege Middeleeuwen.*
 - *Tijd van steden en staten (1000 - 1500) / hoge en late Middeleeuwen.*
 - *Tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600) / Renaissance/16e eeuw.*
 - *Tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700) / Gouden Eeuw/17e eeuw.*
 - *Tijd van pruiken en revoluties (1700 - 1800) / eeuw van de Verlichting/18e eeuw.*
 - *Tijd van burgers en stoommachines (1800 - 1900) / industrialisatie / 19e eeuw.*
 - *Tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950) / eerste helft 20e eeuw.*
 - *Tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20e eeuw.*

Het kunnen noemen van deze tijdvakken met bijbehorende jaartallen houdt in dat de namen en tijdsgrenzen uit het hoofd moeten worden geleerd. Voor elk tijdvak worden verschillende benamingen gegeven: de beeldend-associatieve (zoals ´tijd van ontdekkers en hervormers´) en de meer traditionele benaming (zoals ´renaissancetijd´). Mede gezien eindterm 2, tweede streepje, moeten kandidaten zich realiseren dat elke naamgeving een kwestie van keuze is, die ook anders had kunnen uitvallen.

Ook is het raadzaam de tijdgrenzen weliswaar goed te kennen, maar ze tevens te interpreteren als benaderingen. Bepaalde verschijnselen, zoals de renaissance in Italië of de industriële revolutie in Engeland, spelen zich strikt genomen af buiten de grenzen van het tijdvak waartoe ze gerekend worden. Zulke voorbeelden kunnen de kandidaten gevoelig maken voor het betrekkelijke van dit kader.

In de historische context China, zoals uitgewerkt in de nieuwe syllabus vwo, staat een aantal kenmerkende aspecten (met nadruk) in het 'verkeerde' tijdvak. In een niet-Europese context doen verschijnselen zich vaak op een ander tijdsmoment, en dus in een ánder tijdvak voor. Dat doet zich voor bij maar liefst 6 kenmerkende aspecten, te weten 31, 34, 36, 37, 38 en 44. Ook dit gegeven leent zich goed om een en ander inzichtelijk te maken.

Dat leerlingen het tijdvakkenkader moeten kunnen relativeren of bevragen, neemt niet weg dat zij het kader desgevraagd ook als referentiekader kunnen gebruiken. Dat houdt in dat zij gebeurtenissen en verschijnselen met behulp van dit kader in de tijd moeten kunnen ordenen en begrijpen. Zo zullen stadsmuren en gilden geordend worden in de 'tijd van steden en staten' en de bloeitijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in de 'tijd van regenten en vorsten'. Dat houdt tevens in dat zij zulke verschijnselen in de juiste tijdsvolgorde kunnen plaatsen.

In de tweede fase eindigt het tijdvakkenkader formeel in 1999. In de nieuwe syllabus worden de grenzen van het millennium niettemin (een beetje) overschreden.

Om het tijdvakkenkader als referentiekader te kunnen gebruiken moeten kandidaten elk tijdvak enigszins kunnen typeren, bijvoorbeeld door het tijdvak te associëren met een aantal typerende gebeurtenissen, voorbeelden van personen of verschijnselen. De beeldend- associatieve benamingen van de tijdvakken bieden hiervoor een handreiking. Ze zijn als volgt bedoeld:

1. Jagers en boeren

Het eerste tijdvak omvat twee belangrijke bestaanswijzen van de mensheid: die van nomadische jagers-verzamelaars die leven van en in de natuur en die van sedentaire boeren die begonnen zijn de natuur naar hun hand te zetten. De overgang tussen deze twee bestaanswijzen is van zeer groot belang. Het is het begin van het eeuwenlange proces van 'de aarde in cultuur brengen'. Dat is een verandering vergelijkbaar met de industriële revolutie. Vandaar: jagers en boeren.

2. Grieken en Romeinen

Deze twee beschavingen staan symbool voor de oudheid, die wel gezien wordt als de bakermat van de westerse cultuur. In de eeuwen na de tijd van Grieken en Romeinen is steeds op deze klassieke ('voorbeeldige') periode teruggegrepen. Ook andere culturen dan de westerse kennen vaak zo'n klassieke periode. Dit tijdvak had dus ook 'klassieke beschavingen' kunnen heten, maar dat spreekt minder tot de verbeelding. Daarom: Grieken en Romeinen.

3. Monniken en ridders

De monniken staan voor de verspreiding van de wereldgodsdienst van het christendom in Europa, waarbij kloosters een belangrijke rol speelden. In deze tijd kwam ook een andere

belangrijke wereldgodsdienst op, te weten: de islam. De ridders staan voor het versnipperde feodale stelsel in het bestuur. 'Vazallen' was misschien een beter woord geweest, maar dat is minder bekend. Ridders dus (hoewel de echte 'ridderlijke' cultuur in de zin van 'hoofse cultuur' meer in de late Middeleeuwen thuishoort).

4. Steden en staten

Deze tijd zag de opkomst van de middeleeuwse steden met ambachten, handel en een burgercultuur. Het is ook de tijd van het begin van staatsvorming. Vorsten proberen het feodalisme in te dammen met ambtelijke organisaties. Vandaar 'staten'. Dat woord kan ook op een andere wijze worden opgevat, namelijk in de zin van 'standenvergadering'. De vorsten lieten zich vaak adviseren door dergelijke standen- of Statenvergaderingen, zoals in de Nederlanden de gewestelijke staten en later de Staten-Generaal.

5. Ontdekkers en hervormers

De ontdekkers zijn de wereldreizigers, maar ook de ontdekkers van de nieuwe empirische wetenschap, zoals Galileo Galileï. De hervormers zijn de kerkhervormers, maar ook de vormers van een nieuwe gedachtewereld: die van de renaissance. De kunstenaars van de renaissance kunnen gezien worden als belangrijke hervormers van de kunst.

6. Regenten en vorsten

Het proces van staatsvorming zet krachtig door. In de meeste landen door het vormen van absolute koninkrijken (vorsten), maar in het geval van de Nederlanden in de vorm van een oligarchische republiek (regenten). Ook in Engeland kreeg de vorst te maken met oppositie.

7. Pruiken en revoluties

Eigenlijk had deze tijd die van 'Verlichting en revoluties' moeten heten. Maar het woord Verlichting roept geen beeld op. Daarom de naam van de tijd toch maar geassocieerd met de pruikendragers, hoewel het meer moet gaan om de gedachtewerelden die in de hoofden onder deze pruiken schuilgingen. Met de revoluties worden de democratische revoluties uit het laatste kwart van de eeuw bedoeld (hoewel in Engeland in dezelfde tijd ook de industriële revolutie begon).

8. Burgers en stoommachines

Burgers staan voor de ontwikkeling van staatsburgerschap en kiesrecht, stoommachines voor de industrialisatie. Burgers en stoommachines speelden in dit tijdvak een belangrijke rol.

9. Wereldoorlogen

Deze benaming voor de eerste helft van de twintigste eeuw spreekt voor zich: het is de tijd waarin twee grote wereldoorlogen werden uitgevochten. Relaties met totalitaire bewegingen en de economische crises liggen voor de hand.

10. Televisie en computer

De tweede helft van de twintigste eeuw laat een snelle technologische ontwikkeling zien, het ontstaan van welvaart in verzorgingsstaten, alsmede grote sociaal-culturele veranderingen

De typeringen houden niet in dat die zaken die verband houden met de naam van een tijd als enige voor dit tijdvak van belang zijn. Maar ze kunnen kandidaten wel op een spoor zetten bij het bedenken van voorbeelden en associaties. Daarvoor zijn die namen bedoeld.

3. De kandidaat kan:

- *de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd.*
- *uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.*

Dit betekent dat de kandidaat moet weten dat tijdvak 1 samenvalt met de Prehistorie, tijdvak 2 met de Oudheid, tijdvakken 3 en 4 met de Middeleeuwen, tijdvakken 5, 6 en 7 met de Vroegmoderne Tijd en tijdvakken 8, 9 en 10 met de Moderne Tijd.

De indeling in perioden geeft een westers perspectief op de geschiedenis omdat uitgegaan wordt van a) de christelijke jaartelling en b) een klassieke beschaving in de Oudheid, die als erfenis op verschillende wijzen een rol heeft gespeeld in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd. Vooral het renaissancebegrip (als zou de klassieke erfenis in de Vroegmoderne Tijd zijn 'herleefd') is daarbij belangrijk.

Bij de overgang van Vroegmoderne naar Moderne Tijd spelen ook typisch westerse verschijnselen een rol in de vorm van de beide grote revoluties: de democratische en de industriële revolutie. Beide liggen ten grondslag aan de moderne westerse samenleving met haar op grondwetten gebaseerde rechtsstaten en democratieën en haar op industriële productiewijzen gebaseerde economieën. Op een meer verbijzonderd niveau biedt de indeling in tien tijdvakken een dergelijk westers perspectief op de geschiedenis.

De beperkingen en bezwaren van zo'n westerse indeling zouden kunnen zijn dat deze geen recht doet aan andere ontwikkelingen die zich buiten de westerse wereld hebben voorgedaan en die een andere indeling noodzakelijk maken. Bekijkt men bijvoorbeeld de geschiedenis vanuit het perspectief van de Zuid-Amerikaanse cultuur van de Inca's, dan zou deze (volgens de westerse indeling) geheel in de 'prehistorie' vallen omdat de Inca's geen schrift zouden hebben gekend. Vanuit deze 'prehistorie' werd men geconfronteerd met de westerse veroveraars van de Vroegmoderne Tijd. Deze eenvoudige indeling doet geen recht aan de duizendjarige culturele traditie die in het Andesgebied heeft bestaan, en negeert bovendien hun 'knopenschrift', de *quipu's*.

In 2019 publiceerde *The Black Archives* in samenwerking met de sectie wereldgeschiedenis van de VGN een poster met 11 in plaats van 10 tijdvakken, en met capita selecta uit de geschiedenis van andere cultuurgebieden. Daarmee willen zij discussies over het eurocentrische karakter van het bestaande tijdvakkenkader aanjagen:

<http://www.theblackarchives.nl/meergeschiedenis.html>

4. De kandidaat kan:

- *in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;*
- *de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven.*

Verandering en continuïteit zijn altijd in ieder historisch proces aanwezig; het is nooit zo dat alles verandert of alles hetzelfde blijft. Niettemin valt bij beschrijvingen van historische

processen het accent vaak op de veranderingen. Dat komt doordat ze nu eenmaal meer de aandacht trekken dan de dingen die hetzelfde blijven. Bij een vergelijking tussen twee tijdvakken, bijvoorbeeld de late Middeleeuwen en de Renaissance, wordt vaak een overzicht gemaakt van de verschillen. Daardoor kan het lijken of ineens alles anders werd. Het is in die gevallen raadzaam steeds ook te vragen naar de zaken die niet veranderden. En als zaken wel veranderen, vraag dan naar wat hetzelfde bleef. Dit kunnen leerlingen als een gewoonte inslijpen.

Historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen kunnen op verschillende manieren betekenis hebben voor het heden.

- Er kan sprake zijn van iets dat in het verleden ontstaan is en dat in het heden voortbestaat, al dan niet in gewijzigde of aangepaste vorm, bijvoorbeeld religies als christendom en islam, het Nederlandse polderlandschap, de grondwet van de Verenigde Staten, of het conflict in het Midden-Oosten.
- Er kan sprake zijn van een verschijnsel dat verdwenen is, maar dat nog *duidelijke sporen heeft voor de huidige situatie*, bijvoorbeeld het communisme in Oost-Europa of de apartheid in Zuid-Afrika.
- Sommige zaken behoren geheel tot het verleden, maar spelen toch een grote rol in het heden omdat ze op een bepaalde manier worden *herinnerd*, of waarvan sommigen zouden willen dat dat meer het geval is. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn het oorlogsverleden van Nederland en het slavernijverleden.
- Sommige gebeurtenissen in het verleden staan aan het *begin van een ontwikkeling* die tot bepaalde situaties in het heden hebben geleid. Zo staat de Franse Revolutie aan het begin van de ontwikkeling die (langs verschillende wegen) geleid heeft tot parlementaire democratieën en rechtsstaten, maar ook tot de emancipatie van vrouwen en van etnische en seksuele minderheden.
- Ten slotte kunnen gebeurtenissen en verschijnselen uit het verleden betekenis hebben als *contrast* met het heden, als *alternatief* (‘zo had het ook kunnen gaan’), of als *parallel* om zaken met elkaar te vergelijken. Zo kunnen bepaalde situaties in het Romeinse Rijk (bijvoorbeeld het gedrag van supporters bij de paardenrennen) goed vergeleken worden met situaties in het heden, en kunnen situaties waarin standsverschillen, onvrijheid en censuur een rol speelden, dienen als contrast voor de moderne rechtsstaat met vrijheid en gelijkheid als beginselen. De huidige situatie kan daardoor minder vanzelfsprekend worden. Hoe waardevol dat ook is, is het vergelijken van gebeurtenissen en verschijnselen uit verschillende contexten overigens ook risicovol: presentisme / anachronisme en ongepast moreel oordelen over het verleden liggen op de loer. Bij elk historisch onderwerp is niettemin aan te raden de relatie tussen heden en verleden op een of meer van deze manieren expliciet aan de orde te stellen maar ook steeds kritisch te bevragen

5. De kandidaat kan:

- *een vraag formuleren;*
- *voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.*

Bij het formuleren van een vraag voor een historisch onderwerp is van belang dat de kandidaat rekening houdt met tijd, plaats en met deelonderwerpen: over welke periode

gaat mijn vraag, waar speelt het zich af en welke aspecten van het onderwerp wil of moet ik daarbij logischerwijs betrekken? Bovendien moet de kandidaat zich afvragen of hij of zij zich een *historische* vraag stelt, een vraag dus die gaat over de ontwikkeling van de menselijke cultuur. Vragen naar het ontstaan van het leven, van dinosaurussen en van vulkanisme behoren daar bijvoorbeeld niet toe.

De vragen kunnen *beschrijvend*, *verklarend* of *evaluatief* van aard zijn. In het eerste geval gaat het om een beschrijving van situaties en het noemen van kenmerken, in het tweede geval om een vraag naar oorzakelijke verbanden, in het derde geval om het geven van een oordeel.

Bij het verwerven van bronnenmateriaal en het selecteren van gegevens daaruit moet rekening gehouden worden met *bruikbaarheid* (of *relevantie*), *betrouwbaarheid* en *representativiteit* van de bronnen. *Bruikbaar* (of *relevant*) houdt hier in dat je je afvraagt of een bron gegevens kan opleveren die van belang zijn voor het beantwoorden van de gestelde vraag. Kandidaten moeten bronnen dus kunnen onderscheiden als relevant of irrelevant met het oog op een bepaalde vraag. Het begrip *betrouwbaarheid* heeft betrekking op de vraag of de bron gegevens kan opleveren die als feitelijk juist kunnen worden beschouwd.

Daarbij kunnen kandidaten rekening houden met factoren als:

- *de persoon van de schrijver/maker/samensteller van de bron: wie is hier aan het woord?*
- *de tijd waarin de bron geschreven of gemaakt is; van belang is daarbij onder andere de vraag of de bron ontstaan is in de tijd waarover hij gaat, of in een (veel) latere tijd.*
- *de informatie waarover de schrijver/maker van de bron heeft kunnen beschikken; was hij goed geïnformeerd? Was hij ooggetuige? Welke zegslieden had hij en/of welke informatiebronnen stonden hem ter beschikking?*
- *de bedoeling waarmee de schrijver/maker zijn bron maakte.*

Deze laatste factor opent een heel scala aan mogelijkheden: was de bron (destijds) bedoeld voor een privépersoon, of was hij bedoeld voor openbare kennisneming (publieke of privébron)? Werd de bron in opdracht geschreven of gemaakt? Zo ja, van wie, met welke opdracht? Had de schrijver/maker zelf de bedoeling een feitelijk verslag te geven of had hij een ideologische of propagandistische bedoeling?

Het beoordelen van de representativiteit van een bron is moeilijk zonder algemene kennis van het onderwerp en zonder dat je de beschikking hebt over (veel) vergelijkbare bronnen. In elk geval moet de kandidaat weten wat het begrip representativiteit betekent: iets dat vaker voorkwam, eventueel iets dat typerend is voor een situatie of tijdvak. De kandidaat moet zich dus altijd realiseren dat iets wat ergens opgeschreven is, ook een uitzondering kan zijn. Daarom kan hij of zij niet zonder meer conclusies trekken op basis van één voorbeeld.

6. De kandidaat kan:

- *in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;*
- *onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken.*

Verklaringen geven houdt in dat je causale verbanden aangeeft, en dus bepaalde verschijnselen of gebeurtenissen interpreteert als oorzaken die het tot stand komen van andere verschijnselen, het op gang komen van een ontwikkeling of het zich voordoen van gebeurtenissen kunnen verklaren. Het gebruik van het meervoud in deze eindterm geeft aan dat altijd sprake is van meerdere verklaringen. Een uitputtende opsomming van 'de' oorzaken van een bepaalde gebeurtenis of verschijnsel kan niet gegeven worden; evenmin is ooit sprake van één oorzaak die iets kan verklaren. Het aanduiden van bepaalde zaken als (hoofd)oorzaken is altijd een kwestie van interpretatie.

Bij het onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken wordt bedoeld op het onderscheid tussen **structurele** en **incidentele** oorzaken. Structurele oorzaken zijn standen van zaken op de achtergrond, incidentele oorzaken zijn gebeurtenissen die iets op gang brengen.

Een klassiek voorbeeld in dit verband vormt de verklaring voor het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog, waarbij nationalisme, bewapeningswedloop en bondgenootschappen als structurele oorzaken worden genoemd en de moord in Sarajevo als incidentele oorzaak. Een op zichzelf onbelangrijke incidentele oorzaak die onmiddellijk aan een gebeurtenis voorafgaat, wordt ook vaak *aanleiding* genoemd. Zij is niet op zichzelf voldoende voorwaarde om het geheel aan gevolgen te verklaren. Dat betekent dat zonder deze specifieke aanleiding er hoogstwaarschijnlijk wel een andere gebeurtenis zou zijn geweest die de zaken aan het rollen zou hebben gebracht. Te bewijzen is dat laatste natuurlijk nooit.

7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:

- *het onderscheid tussen feiten en meningen*
- *tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;*
- *de rol van waardepatronen in heden en verleden;*
- *het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.*

Met een 'feit' wordt bedoeld: een uitspraak waarvoor voldoende betrouwbare bronnen bestaan, zodanig dat deze kan worden beschouwd als bewezen. Een mening is een uitspraak waarvoor zulke bronnen niet bestaan of niet (kunnen) worden aangevoerd, en die dus beschouwd moet worden als iemands persoonlijke standpunt. Bij het onderscheid tussen feiten en meningen kunnen kandidaten dus letten op het betrouwbare bewijsmateriaal dat voor uitspraken kan worden aangevoerd of wordt aangevoerd.

Met tijd- en plaatsgebondenheid (ook wel aangeduid als 'standplaatsgebondenheid') bedoelen we het verschijnsel dat iemand die vanuit een latere tijd op iets terugkijkt, een ontwikkeling altijd anders interpreteert dan een tijdgenoot die de afloop niet kent, of die over een geheel ander (evenzeer tijdgeboden) set aan waarden en overtuigingen beschikt.

Zo is de oproep van oud-premier Colijn aan de Nederlanders in juni 1940 om maar uit te gaan van de realiteit van het Duitse gezag en zich daarbij neer te leggen een typisch voorbeeld van tijdgebondenheid. Denken dat het Duitse gezag binnen afzienbare tijd weer zou verdwijnen was - bezien vanuit de werkelijkheid van 1940 - veel dwazer dan een dergelijk realistisch standpunt. De kandidaat moet zich realiseren dat deze gebondenheid ook geldt voor personen in het heden, onder wie hij- of zijzelf. Ook wij kunnen niet in de toekomst kijken en interpreteren zaken die zich in onze tijd voordoen noodzakelijkerwijs vanuit onze collectieve en individuele referentiekaders. Het is zeer waarschijnlijk dat we in de toekomst over bepaalde zaken anders zullen denken.

Het is belangrijk het begrip tijd- en plaatsgebondenheid niet te verwarren met subjectiviteit. Van 'gebondenheid' is alleen sprake als men iets niet anders *kan* zien. Van subjectiviteit is sprake als men iets vanuit een bepaalde overtuiging of achtergrond beoordeelt, wetend dat anderen er anders over denken. Tijd- en plaatsgebondenheid hebben veel te maken met heersende waardepatronen. Kandidaten moeten kunnen aangeven wat bedoeld wordt met 'waarden': zaken die mensen zo belangrijk vinden dat ze er (desnoods) veel voor over hebben. Dat kan variëren van streven naar rijkdom tot bevorderen van rechtvaardigheid en van het streven naar geluk tot het handhaven van een orthodox-religieuze levensstijl. Typerend voor een historische beschouwing van de werkelijkheid is het besef dat waardepatronen veranderlijk zijn; dat zaken die in de ene tijd als normaal of als wenselijk worden beschouwd in een andere tijd als abnormaal of onwenselijk kunnen worden beschouwd. Daarbij ontstaat vaak spanning tussen begrijpen en oordelen. Bepaalde zaken uit het verleden kunnen vanuit een destijds bestaand waardepatroon worden begrepen. Maar betekent dat ook dat we ze goed moeten keuren, of er in ieder geval geen oordeel over uitspreken? Kunnen of mogen we de maatstaven van het heden opleggen aan het verleden? Dit dilemma hangt onlosmakelijk samen met het bestuderen van geschiedenis.

Het laatste streepje van deze eindterm slaat terug op de drie vorige. Wie iets beweert, doet er goed aan te komen met feitelijke bewijzen, rekening te houden met de tijd- en plaatsgebondenheid van uitspraken uit verleden en heden, betrokken ook op de waardepatronen van toen en nu. Pas nadat zij of hij deze drie zaken heeft afgewogen, kan er een beargumenteerd oordeel volgen. Kandidaten kunnen het zetten van deze drie stappen als opstap naar een onderbouwd oordeel als gewoonte inslijpen.

Eindtermen die alleen gelden voor het vwo

Bij eindterm 1

De vwo-kandidaat moet de interpretatieve aard van chronologische indelingen niet aan de hand van één, maar aan de hand van *meerdere andere voorbeelden van jaartellingen of periodisering* kunnen uitleggen. Hij of zij moet derhalve naast de westers-christelijke jaartelling niet slechts één alternatief kunnen noemen (bijvoorbeeld de joodse), maar minstens twee (bijvoorbeeld de joodse en die van de Franse Revolutie). Bij het noemen van meerdere periodisering en naast die van Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne en Moderne Tijd kun je o.a. denken aan de maatschappijhistorische indeling die uitgaat van het onderscheid in samenlevingstypen:

- *een samenleving van jagers-verzamelaars of pre-agrarische samenleving;*
- *een landbouwsamenleving of agrarische samenleving;*
- *een landbouw-stedelijke samenleving of agrarisch-urbane samenleving;*
- *een industriële samenleving;*
- *een postindustriële samenleving.*

De vwo-kandidaat moet hierbij bovendien kunnen aangeven dat periodisering en tijdvakkenindelingen (*mede*) *afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wil beantwoorden*. Dat kan goed door de maatschappijhistorische indeling te vergelijken met de traditionele periode indeling. Bij de traditionele periode indeling wordt als belangrijkste vraag gesteld: Hoe heeft de westerse cultuur zich in de loop der eeuwen ontwikkeld en welke belangrijke kantelpunten zijn daarin te onderscheiden? Van belang is daarbij vooral hoe de westerse cultuur is omgegaan met de erfenis van de Klassieke Oudheid.

Bij de maatschappijhistorische indeling is de belangrijkste vraag: Welke bestaansmiddelen waren voor de mens in het verleden van doorslaggevend belang en welke maatschappijvormen hebben zich op grond daarvan ontwikkeld? Die vraagstelling is niet alleen toepasbaar op de westerse cultuur, maar ook op andere culturen in de wereld. Zo wordt duidelijk dat periodisering samenhangen met de vraag die de historicus stelt (respectievelijk naar westerse cultuur en naar bestaansmiddel en samenlevingstype) en de plaats die men inneemt (respectievelijk een westers en een mondiaal perspectief).

Bij eindterm 4

Verschillende soorten historische verandering onderscheiden; door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).

Met verschillende soorten veranderingen wordt bedoeld dat bepaalde veranderingen tamelijk snel en plotseling plaatsvonden, terwijl bij andere sprake was van een lang en geleidelijk proces of ontwikkeling. Klassiek is hierbij het voorbeeld van de industriële 'revolutie'. Die kan eigenlijk geen revolutie heten omdat er sprake is van een langdurige

ontwikkeling, maar heet vanwege het diepgaande karakter van de veranderingen die ermee samengingen toch zo.

Wat in het algemeen gezegd is over verandering en continuïteit wordt in deze vwo-eindterm toegespitst op de 'gelijktijdigheid van het ongelijktijdige'. Daarmee wordt bijvoorbeeld bedoeld dat terwijl op de ene plaats in de elfde en twaalfde eeuw een stad ontstond die een geheel nieuwe leefwijze van de erin woonachtige burgers mogelijk maakte, in een naburige streek agrarische leefwijzen voortbestonden die sterk leken op die van neolithische boerensamenlevingen.

Klassiek is ook het voorbeeld dat Rusland in de negentiende eeuw in veel opzichten 'nog in de Middeleeuwen' leefde (met lijfeigenschap op het platteland), terwijl in West-Europa inmiddels de zeventiende-eeuwse wetenschappelijke revolutie, en de democratische en industriële revoluties van omstreeks 1800 de wereld een heel ander aanzien hadden gegeven.

Bij eindterm 5

Van de vwo-kandidaat wordt niet alleen verwacht dat hij een historische vraag kan formuleren, maar ook dat hij *een daarop aansluitende hypothese* kan opstellen. Een hypothese is een geïnformeerd vermoeden over de beantwoording van de vraag. Zo'n vermoeden spreken we uit om aan de hand van bewijsmateriaal na te gaan of de beantwoording juist is, en eventueel te komen tot een beter, bijgesteld antwoord. Een hypothese geeft richting aan het onderzoek dat voor het beantwoorden van de vraag moet worden verricht. Zo kan bij een vraag naar de oorzaken van een bepaalde opstand de hypothese worden geformuleerd dat niet slechts sprake was van politieke oorzaken, maar van een samenspel van politieke, economische en religieuze oorzaken. Zo'n hypothese zal ertoe leiden dat elk van deze drie categorieën wordt onderzocht om na te gaan in hoeverre ze in het onderhavige geval van toepassing waren.

Domein B: oriëntatiekennis

'Oriëntatiekennis heeft als doel zich te kunnen oriënteren in een chronologische ontwikkeling van eeuwen, met name wat betreft de Europese geschiedenis' (rapport De Rooy, pagina 21). Het gaat om een referentiekader dat kandidaten moeten kunnen gebruiken. Daartoe moeten zij de namen en tijdgrenzen van de tijdvakken kennen (zie ook eindterm 2). Maar er is meer. Elk tijdvak moet ook gekend worden via een globale inhoud. Deze inhoud is omschreven in 'kenmerkende aspecten' van tijdvakken. Dat zijn er 49.

Eindterm 8

Voor elk van deze 49 aspecten geldt dat de kandidaat 'een passend voorbeeld' moet kunnen geven 'van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken'. We kunnen dit concreet maken met een voorbeeld. Bij tijdvak 5 (ontdekkers en hervormers) hoort als kenmerkend aspect: '*Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling*'. De kandidaat moet dit veranderende mens- en wereldbeeld en deze nieuwe wetenschappelijke belangstelling aan de hand van een concreet voorbeeld kunnen verduidelijken. Het concrete voorbeeld zou in dit geval Leonardo da Vinci kunnen zijn. Uit

zijn activiteiten blijkt een wetenschappelijke belangstelling. Uit zijn kunst blijkt een nieuw soort wereldbeeld. Dat moet een kandidaat kunnen uitleggen. Hij kan dit echter ook aan de hand van een ander voorbeeld doen, zoals Copernicus (een wetenschapper met een nieuw soort wereldbeeld).

Eindterm 8 vraagt verder dat de kandidaat kan uitleggen 'hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt'. Voor de wijzen waarop dit soort verbanden kunnen worden gelegd, verwijzen we naar de toelichting op eindterm 4 die hiervoor gegeven is in paragraaf 4.1.

Van vwo-kandidaten wordt bovendien verlangd dat zij kunnen uitleggen '*dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden*'. Dit is een algemene reflectieve vaardigheid, die niet specifiek per tijdvak hoeft te worden uitgewerkt. Voorbeelden kunnen zijn dat de geschiedenis van de Balkanoorlogen rond 1914 een grotere relevantie kreeg toen in de jaren '90 van de twintigste eeuw in Joegoslavië een burgeroorlog uitbrak, terwijl de geschiedenis van de Russische revolutie en het communisme na de val van de Berlijnse Muur in 1989 in een geheel ander perspectief kwam te staan.

Kenmerkende aspecten

Het overzicht van de 49 kenmerkende aspecten van tijdvakken geeft soms aanleiding tot het misverstand dat een 'algemeen overzicht' van de geschiedenis zou moeten worden behandeld, waarin eigenlijk 'alles' aan de orde zou moeten komen. Dat is niet juist. Een teveel aan kennis zou wel eens kunnen betekenen dat kandidaten niet meer in staat zijn de tijdvakken als referentiekader te gebruiken. In principe is één goed voorbeeld per kenmerkend aspect voldoende. Het is verstandig om je in dit opzicht te beperken, omdat het programma anders te overladen wordt en daardoor niet meer functioneert en ook niet meer aan zijn doel beantwoordt.

Het is aan te bevelen om je nauwkeurig te oriënteren op de tekst van de omschrijvingen van de kenmerkende aspecten en de daarin voorkomende concepten. We lichten dit toe met een voorbeeld. De oriënterende kennis over 'de Grieken' wordt samengevat in het eerste kenmerkend aspect van tijdvak 2:

de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat.

We hebben in dit kenmerkend aspect de centraal staande begrippen gecursiveerd. Het gaat om (de ontwikkeling van) (1) wetenschappelijk denken, (denken over) (2) burgerschap en (3) politiek, en dat in het verband van (4) de Griekse stadstaat. Deze begrippen kunnen als volgt worden omschreven:

Stadstaat:

Tijdens de Griekse beschaving van de oudheid bestond Griekenland uit onafhankelijke *stadstaten*. Elke belangrijke stad met omgeving had een eigen regering en functioneerde dus als onafhankelijke staat. Zoiets als een 'Griekse regering' bestond dus niet. Politiek: In de stadstaten ontwikkelden zich verschillende soorten bestuur met verschillende maten van betrokkenheid van burgers: alleenheersers, bestuursvormen waaraan alleen de

aanzienlijkste burgers deelnamen en bestuursvormen waaraan alle vrije (mannelijke) burgers deelnamen. Tussen de Grieken werd veel gediscussieerd over de voor- en nadelen van die verschillende soorten bestuur. *Politiek* is alles wat met bestuur van een land of streek of stad te maken heeft; omdat besturen gepaard gaat met machtoefening heeft politiek ook te maken met de vraag naar (legitimatie van) macht. Grieken dachten dus veel na over *politiek*, dat wil zeggen, over de meest voortreffelijke vorm om een (stad)staat te besturen.

Burgerschap:

In sommige Griekse steden ontwikkelde men nieuwe gedachten over de betrokkenheid van inwoners van een staat bij het bestuur. Ze meenden dat een inwoner van een staat niet slaafs gehoorzaam en onderworpen moest zijn als een 'onderdaan', maar dat hij mocht meedenken over het bestuur van zijn staat en daaraan bijdragen; in dat laatste geval spreek je van '*burgers*', wat het tegenovergestelde is van 'onderdanen'.

Wetenschappelijk denken:

De denkwijze over politiek spoorde met de Griekse neiging om kennis over de wereld niet zomaar over te nemen uit oude verhalen of traditie, maar alles zèlf kritisch te onderzoeken om zo tot nieuwe waarheden te komen. Dat is '*wetenschappelijk denken*'.

Wetenschappelijk onderzoek deden ze niet alleen naar politiek, maar ook op andere gebieden, zoals onderzoek van de natuur, van geschiedenis en van filosofie.

Zo 'n omschrijving definieert de stof van het referentiekader en perkt deze ook in. De voorbeelden die leerlingen zouden moeten kunnen geven, moeten hierover gaan. Op grond van het eerste aspect van tijdvak 2 kan dus niet zomaar alles wat over de Grieken gaat worden gelegitimeerd.

Het moet worden toegespitst op:

- *denken over politiek;*
- *denken over burgerschap;*
- *wetenschappelijk denken.*

De context is die van de Griekse stadstaat. Dat houdt in dat stof over (o.a.) de Trojaanse oorlog, Homerus, de Myceense en Kretenzische beschavingen, Alexander de Grote en het hellenisme, hier feitelijk buiten valt. Die stof behoort *niet* tot het referentiekader zoals in deze eindterm omschreven. Dit sluit niet uit dat een school tóch besluit er in het kader van het schoolexamen aandacht aan te besteden. Voor het centrale examen is het echter voldoende als leerlingen iets kunnen zeggen over burgerschap en politiek (bijvoorbeeld in het democratische Athene) en over wetenschappelijk denken (bijvoorbeeld aan de hand van Socrates of Hippocrates).

Op soortgelijke wijze kun je de kenmerkende aspecten 'scannen' op de erin voorkomende sleutelbegrippen. Dan wordt grotendeels duidelijk wat leerlingen aan de hand van concrete voorbeelden moeten kunnen uitleggen. Hieronder is een lijst opgenomen die uit zo'n scan tevoorschijn komt. De begrippen zijn geordend volgens het tijdvak waarin ze het eerst genoemd worden; dat sluit niet uit dat ze ook in een later tijdvak een rol kunnen spelen.

<p>tijdvak 1 agrarisch cultuur jagers-verzamelaars landbouwsamenleving</p> <p>tijdvak 2 burgerschap christendom imperium jodendom klassiek monotheïsme politiek stadstaat wetenschap</p> <p>tijdvak 3 agrarisch-urbaan autarkie feodalisme hofstelsel horigheid islam zelfvoorzienend</p> <p>tijdvak 4 ambacht centralisatie expansie geestelijkheid handel kruistochten staatsvorming wereldlijk</p>	<p>tijdvak 5 erfgoed katholicisme kerkhervorming protestantisme reformatie renaissance wereldbeeld</p> <p>tijdvak 6 absolutisme economie handelskapitalisme kapitalisme wereldeconomie wetenschappelijke revolutie</p> <p>tijdvak 7 abolitionisme <i>ancien régime</i> democratische revolutie grondrechten grondwet plantagekolonie rationalisme sociale verhoudingen staatsburgerschap Transatlantische slavenhandel verlicht absolutisme verlicht denken verlichting</p> <p>tijdvak 8 confessionalisme democratisering emancipatiebeweging feminisme imperialisme industriële revolutie</p>	<p>industriële samenleving liberalisme modern imperialisme nationalisme politieke stroming sociale kwestie socialisme</p> <p>tijdvak 9 antisemitisme bezetting communicatiemiddelen communisme crisis discriminatie fascisme genocide ideologie massaorganisatie massavernietigingswapens nationaal-socialisme propaganda racisme totalitarisme wereldoorlog</p> <p>tijdvak 10 atoomoorlog blokvorming dekolonisatie hegemonie multiculturele samenleving overheersing pluriforme samenleving sociaal-culturele verandering wapenwedloop</p>
---	--	--

Tabel 1: overzicht van concepten, zoals verwerkt in de 49 kenmerkende aspecten

Domein C: thema's

Eindterm 9 omschrijft thema's waarvan de keuze en vormgeving aan de school is. Verstandig is om ook bij de behandeling van deze thema's relaties te leggen met het kader van tijdvakken. Als je dat doet, brengt je wel een accentverschuiving teweeg in de inhoud van de thema's. Lang was het gebruikelijk dat de inhoud van thema's zich vooral richtte op het specifieke en bijzondere van het gekozen onderwerp. Als thema's plaatst in het referentiekader van tien tijdvakken gaat het er óók (of juist) om, verbanden te leggen met het algemene patroon en na te gaan in hoeverre specifieke situaties als voorbeeld daarvan gezien kunnen worden of er een uitzondering op vormen. Zo kan een docent of leerling kiezen voor een thema uit de buiten-Europese geschiedenis, bijvoorbeeld het thema 'Japan en het westen'. Daarbij kun je verbanden leggen met de volgende aspecten van tijdvakken:

- *'Het begin van de Europese overzeese expansie' (tijdvak 5). In dit kader zouden activiteiten van Portugezen en Spanjaarden in Japan aan bod komen.*
- *'De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had' (tijdvak 5). In dit kader kan aandacht besteed worden aan het protestantse karakter van de Nederlanders, wat ertoe bijdroeg dat zij zich anders opstelden ten opzichte van de Japanners dan de katholieke Portugezen en Spanjaarden en mede daardoor ook anders door de Japanners werden bejegend.*
- *'De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek' (tijdvak 6). In dit kader kan de totstandkoming van de Verenigde Oost-Indische Compagnie worden behandeld, die als enige het recht kreeg om contacten met Japan te onderhouden. De specifieke situatie van het eiland Deshima bij Nagasaki zou in dit verband als uitzondering op de regel moeten worden behandeld.*
- *'Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie' (tijdvak 6). Opgemerkt zou moeten worden dat Japan zich lange tijd voor deze ontwikkeling afsloot.*
- *'De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie' (tijdvak 8). Dit imperialisme leidde ertoe dat de Amerikaanse admiraal Perry de Japanners dwong hun havens open te stellen voor westerse schepen, waarna Japan begon aan de verbazend snelle inhaalrace ten opzichte van het westen.*
- *Het voeren van twee wereldoorlogen (tijdvak 9). In deze oorlogen speelde Japan de rol*
- *van antiwesterse veroveraar in Azië, en daarmee bevorderaar van het Aziatische nationalisme.*
- *'Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme' (tijdvak 9) en 'de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld' (tijdvak 10). Bij beide heeft de Japanse rol in de eerste helft van de twintigste eeuw in Azië een belangrijke rol gespeeld.*

Door deze algemene kenmerken van tijdvakken nadrukkelijk een rol te laten spelen in het thema komt het minder 'los in de lucht te hangen'. Kandidaten leren het thema in een algemeen verband te plaatsen. Bovendien oefenen de kandidaten in het toepassen van het tijdvakkenkader als referentiekader, een vaardigheid die zij ook op het centraal schriftelijk examen moeten beheersen.

Bij de thema's van eindterm 9 heeft men bij de uitwerking volledige vrijheid. Behalve de eerder aanbevolen relaties met het referentiekader van tijdvakken zouden bij de keuze van thema's de volgende overwegingen een rol kunnen spelen:

- *aandacht voor thema's die niet zoveel accent krijgen bij de behandeling van Oriëntatiekennis, bijvoorbeeld niet-westerse geschiedenis (het thema van Japan is een voorbeeld).*
- *aandacht voor verschillende soorten geschiedenis, bijvoorbeeld culturele -, sociaaleconomische - en politieke geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis; verschillende deelgebieden, zoals geschiedenis van wetenschap(en), van techniek (enz.)*
- *aandacht voor het gender-perspectief in geschiedenis (mannen, vrouwen, culturen met een 'derde geslacht'), of het perspectief van minderheidsgroeperingen.*
- *aandacht voor de verschillende schaal waarop geschiedenis een rol kan spelen: lokale, nationale, Europese of wereldgeschiedenis.*
- *de rol van personen in de geschiedenis (bijvoorbeeld door het levensverhaal van een persoon als leidraad te nemen).*

Eindterm 9 geeft aan dat op het havo twee thema's naar eigen keuze moeten worden bestudeerd, op het vwo vijf in profiel 'cultuur en maatschappij' en vier in profiel 'economie en maatschappij'.

Domein D: geschiedenis van rechtstaat en democratie

Dit domein beschrijft een voor alle schoolexamens verplicht thema. Opnieuw bespreken we eerst wat voor zowel havo als vwo geldt en daarna wat alleen op het vwo daarbovenop aan de orde moet komen.

Havo en vwo

10. (I)De kandidaat kan in het kader van het thema Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie:

- *verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken.*

Met *vrijheidsrechten* worden de rechten van burgers bedoeld die van een overheid vergen dat zij zich *ergens van onthoudt*; hieronder vallen zaken als vrijheid van godsdienst (de overheid onthoudt zich van inmenging in religieuze aangelegenheden), vrijheid van drukpers en meningsuiting (de overheid bemoeit zich niet met wat geschreven en gezegd wordt) en vrijheid van vereniging en vergadering. Bovendien zal de overheid niet zonder reden iemand zijn vrijheid ontnemen, wat inhoudt dat iemand niet zomaar zonder vorm van proces gevangen kan worden gezet. De overheid zal de privésfeer respecteren, wat betekent dat iemands woning niet zonder reden kan worden betreden en iemands brieven niet zonder reden kunnen worden geopend of iemands telefoongesprekken afgeluisterd. Met *politieke rechten* worden de rechten van burgers bedoeld die hen in staat stellen als staatsburgers *deel te nemen aan de besluitvorming* in hun land. Dat betekent bijvoorbeeld dat burgers kiesrecht hebben en/of andere bevoegdheden waarmee zij invloed kunnen

uitoefenen. De relatie tussen het ontstaan van deze rechten en bepaalde historische tijdvakken kunnen bijvoorbeeld als volgt worden gelegd:

- *In Nederland werd in de Unie van Utrecht (1579) vastgelegd 'dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken'. Op het punt van de godsdienst bestond dus vanaf 1579 gewetensvrijheid. In het Plakkaat van Verlatinghe (1581) werd gesteld dat 'd' ondersaten niet en zijn van Godt geschapen tot behoef vanden Prince, om hem in alles wat hy beveelt onderdanich te wesen ende als slaven te dienen, maer den Prince om d' ondersaten wille, sonder de welcke hy egheen Prince en is.' Daarmee werd bepaald dat onderdanen bepaalde rechten hadden ten opzichte van hun vorst en dat zij hun vorst daaraan mochten houden. Beide zaken kunnen in verband worden gebracht met een kenmerkend aspect van tijdvak 5: 'het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.'*
- *Vrijheidsrechten en politieke rechten komen verder tot ontwikkeling in de Bataafse tijd. In de grondwetten die toen tot stand kwamen, werden de scheiding van kerk en staat en de gelijkberechtiging van alle burgers in het land vastgelegd. Ook werden belangrijke vrijheidsrechten vastgelegd. Dit kan men in verband brengen met een kenmerkend aspect van tijdvak 7: 'de democratische revoluties in westerse landen, met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap'.*
- *De grondwet van Thorbecke regelde het staatsburgerschap en de invloed van de volksvertegenwoordiging op de regering. In de halve eeuw daarna werd het kiesrecht steeds verder uitgebreid om ten slotte in het begin van de twintigste eeuw uit te komen op een algemeen kiesrecht voor mannen (1917) en vrouwen (1919). Dit kan men in verband brengen met een kenmerkend aspect van tijdvak 8: 'voortschrijdende democratisering met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politiek proces'.*
- *Met de grondwetsherziening van 1983, tenslotte, wordt een aantal grondrechten toegevoegd (non-discriminatie, sociale grondrechten) die o.a. de veranderende cultuur en samenstelling van het land tot uitdrukking brengen, alsmede de zorg om mens en milieu. Dit kan in verband worden gebracht met de kenmerkende aspecten behorende bij Tijdvak 10 over westerse welvaart en sociaal-culturele veranderingsprocessen, alsmede met de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.*

10. (II) *De kandidaat kan in het kader van een thema Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie: uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren.*

Hierbij kun je denken aan de opkomst van steden en de stedelijke burgerij in de late Middeleeuwen en de protestantse reformatie in de zestiende eeuw die aanleiding hebben gegeven tot de Nederlandse Opstand, de opkomst van het 'verlichte denken' in de achttiende eeuw, de invloed van de revoluties in Amerika en Frankrijk, de opkomst van politieke stromingen in de negentiende eeuw. Als actoren kunnen zowel personen (zoals

Willem van Oranje, Van der Capellen tot den Pol, Thorbecke) als bepaalde sociale en politieke groeperingen worden aangeduid.

10. (III) De kandidaat kan in het kader van het thema Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795.

In de grondwetten van de Bataafse Republiek was aanvankelijk sprake van een grote invloed van de volksvertegenwoordiging, althans op papier. In werkelijkheid is er in deze periode geen parlementair stelsel tot stand gekomen. Al spoedig kwam de macht in handen van een sterk uitvoerend bewind, een eenhoofdig gezag en ten slotte in handen van een koning/keizer. Deze trend werd tijdens het koningschap van Willem I voortgezet. De volksvertegenwoordiging had tijdens diens bewind een minimale invloed. Dat veranderde door de grondwet van Thorbecke die de ministeriële verantwoordelijkheid invoerde. Die grondwet kwam tot stand mede onder druk van de revoluties die in het jaar 1848 in Europa uitbraken. Het uitvechten over koninklijke dan wel parlementaire kabinetten leidde onder Koning Willem III tot de ongeschreven regel dat een regering alleen kan functioneren als zij het vertrouwen geniet van de meerderheid van de volksvertegenwoordiging: een parlementair stelsel. De uitbreiding van het kiesrecht in de volgende jaren zorgde ervoor dat de volksvertegenwoordiging ook steeds meer een reële afspiegeling werd van wat onder het volk leefde.

10. (IV) De kandidaat kan in het kader van het thema Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

De belangrijkste politieke stromingen en partijen in Nederland zijn de liberalen, de confessionelen en de socialisten. De eerste stroming kwam tot stand als uitvloeisel van de verlichting en de democratische revolutie – en met name in oppositie tot het autoritaire bewind van koning Willem I. Met de grondwet van Thorbecke kreeg deze stroming in grote lijnen wat zij wilde. De tweede stroming kwam vooral tot stand in het kader van de schoolstrijd die in de tweede helft van de negentiende eeuw gevoerd werd. Deze betekende een verzet van de 'kleine luyden' tegen de overheersende liberale invloed van de gegoede burgerij. Met de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in 1917 kreeg deze stroming wat zij in de schoolstrijd beoogde. De derde stroming kwam tot stand in reactie op het toenemend bewustzijn van een 'sociale kwestie' in de zich industrialiserende maatschappij. In Nederland waren socialisten lange tijd vooral radicaal: zij stonden een geheel andere economische en sociale ordening voorstonden. Om deze reden namen zij lange tijd geen deel aan de regering. Na de vorming van de gematigder SDAP veranderde dat, voor de Tweede Wereldoorlog op stedelijk, daarna op landelijk niveau. Door het inrichten van de verzorgingsstaat brachten sociaaldemocraten en confessionelen samen hervormingen tot stand die veel sociale problemen grotendeels oplosten.

Koppeling Tijdvak 8 en samenhang maatschappijleer

Eindterm 10 schrijft een thema voor over de politieke geschiedenis van Nederland van circa 1800 - circa 1983. Dat laat zich zeer gemakkelijk verbinden met (de kenmerkende aspecten van) met name Tijdvak 8, alsmede met een aantal KA van tijdvakken 9 en 10. Zowel op havo als vwo is maatschappijleer een verplicht schoolexamenvak, dat in de regel in het voorexamenjaar (h4/v5) wordt afgenomen. Waar geschiedenis de wording van de democratische rechtsstaat behandelt, gaat het bij maatschappijleer vooral om de werking en de waardering van die rechtsstaat. Om overlap en herhaling ofwel te voorkomen, ofwel gericht te gebruiken, lijkt afstemming met de collega(e) van maatschappijleer op schoolniveau aan te bevelen (zie hiervoor: Bijlage 3)

Alleen voor vwo

In het kader van het thema Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie moeten vwo-kandidaten, naast hetgeen voor havo-kandidaten geldt, ook *belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen*. Voorbeelden van zulke belangrijke denkers zijn Hobbes, Locke, Montesquieu en Rousseau. De opvattingen van Hobbes over de relatie tussen staat en onderdanen waren tegengesteld aan die van Locke en Rousseau. Hobbes meende dat de staat zeer machtig moest zijn om te verhinderen dat burgers elkaar zouden verslinden. Immers: de mens is voor de mens een wolf. Locke en Rousseau daarentegen gingen uit van verantwoordelijke en soevereine burgers, op grond van wier toestemming een overheid macht kon uitoefenen (volkssoevereiniteit).

Rousseau meende zelfs dat het uitoefenen van staatsmacht neerkwam op het uitvoeren van een in het volk bestaande 'algemene wil', wat ook weer kon betekenen dat er een soort volksdictatuur tot stand kwam. Verzet tegen de wil van het volk zou immers ongepast zijn. Montesquieu tenslotte meende, in navolging van Locke, dat staatsmacht over diverse organen verdeeld moest worden, zodanig dat de vrijheid van burgers kon worden gewaarborgd door het onderlinge evenwicht tussen de diverse overheidsorganen. Zijn zogenoemde *trias politica* is zeer invloedrijk geweest, maar in Nederland niet (geheel) doorgevoerd: Ministers hebben wetgevende én uitvoerende macht.

In nieuwe context over Verlichting (1650 – 1900), is een deel van deze stof voor vwo-leerlingen ingeschreven. Ook sommige methoden voor maatschappijleer behandelen deze theorie, en leerlingen die filosofie in hun pakket hebben komen er ook in dat verband vaak mee in aanraking.

Domein E: oriëntatie op studie en beroep

Dit domein bevat in het examenprogramma geen eindtermen die concreet zijn ingevuld. Aandacht voor LOB is bij geschiedenis echter wel degelijk mogelijk en ook wenselijk.

De kennis en vaardigheden die leerlingen opdoen bij geschiedenis spelen een belangrijke rol in het dagelijks leven én in verschillende werkvelden. Van belang is mogelijk niet zozeer de hoeveelheid parate historische kennis - al helpt die zeker om het heden te duiden- maar vooral de vaardigheid om allerhande informatiebronnen kritisch lezen / te onderzoeken om verhalen te duiden en feiten van meningen te kunnen scheiden. Ook historische vaardigheden als het stellen van goede vragen en het selecteren van goede bronnen van groot belang voor latere studies op habo en vooral wo. Waar het de rol van geschiedenis in het werkzame leven betreft, kun je leerlingen laten onderzoeken waar historici allemaal werken (behalve onderwijs en het museale veld ook in politiek en bestuur, in de journalistiek; in bibliotheek-, archief- en boekwezen).

Om te kunnen aangeven in welke vervolgopleidingen geschiedenis een rol speelt (en welke rol precies), hebben leerlingen informatie nodig over die vervolgopleidingen. Die kan de docent hen aanreiken, maar uitdagender en passender is dat ze die informatie zelf zoeken, via internet of via gericht contact met hogescholen en universiteiten. Ook medewerkers van musea en andere (cultuur)historische instellingen kunnen bevraagd worden op hun achtergrond en carrièrepad.

Om de vraag te kunnen beantwoorden in hoeverre zij zelf de capaciteiten en interesses bezitten die aansluiten op wat historische studies van hen zullen eisen, moeten de leerlingen hun eigen belangstelling, vaardigheden en studiehouding kunnen inschatten.